

Türkiye Türkçesi Ağızlarında (Karabük ve Niğde Ağızı) Görülen Bazı Deyimler Üzerine

On the Some Idioms in the Turkish Dialects (Karabuk and Nigde Dialects)

Seyfettin Özdemirel

Dr. Öğr. Ü., Çag Üniversitesi

Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü,

Mersin / Türkiye

e-posta seyfettinozdemirel@cag.edu.tr

orcid 0000-0001-9534-3601

doi 10.54316/dilarastirmalari.1511610

Atıf

Citation

Özdemirel, Seyfettin (2025). Türkiye Türkçesi Ağızlarında (Karabük ve Niğde Ağızı) Görülen Bazı Deyimler Üzerine. *Dil Araştırmaları*, 36: 121-134.

Başvuru

Submitted

06.07.2024

Revizyon

Revised

21.10.2024

Kabul

Accepted

05.12.2024

Çevrimiçi Yayın

Published Online

12.05.2025

Bu makale en az iki hakem tarafından incelenmiş ve makalede intihal bulunmadığı teyit edilmiştir.

This article has been reviewed by at least two

ÖZ

Bir dilin söz varlığına ait unsurlar sadece o dildeki kelimelerle sınırlı değildir; atasözü, deyim, dua, beddua, terim gibi kavramlar kelime haznesinin en temel bileşenlerindendir. Deyimler; canlı, kendine özgü yapısı ve etkili anlatımları ile bu kelime hazinesi içinde önemli bir yer tutar. Türkiye Türkçesi ve Türkiye Türkçesi ağızlarının deyim varlığı açısından oldukça zengin olduğu görülmektedir. Bu çalışmada da Karabük ve Niğde ağızlarında kullanılan deyimler tespit edilmiş ve incelenmiştir. Deyimlerin tespiti için yöredeki kaynak kişilerden yararlanılmıştır. Bunun yanı sıra *Derleme Sözlüğü*, *Deyimler Sözlüğü*, *Bölge Ağızlarında Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü* gibi çalışmalar ele alınmış ve bu kaynaklarda yer almayan deyimler çalışmaya dâhil edilmiştir. Aynı zamanda deyimler; köken bilgisi, şekil bilgisi ve söz dizimi açısından değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Türkiye Türkçesi, Ağız, Deyim, Söz varlığı, Sözlük.

ABSTRACT

The elements belonging to the vocabulary of a language are not limited to the words in that language; concepts such as proverbs, idioms, prayers, curses, terms are among the most basic components of the vocabulary. Idioms, which are included in this vocabulary, have an important place with their lively, unique structure and effective expressions. It is seen that Turkish and Turkish dialects have a very rich structure in terms of idioms. In this study, idioms used Karabük and Niğde dialects were identified and analysed. For the determination of idioms, the resource persons in the region were utilised. In addition, *Derleme*

referees and confirmed to be free of plagiarism.

Sözlüğü, Deyimler Sözlüğü and Bölge Ağızlarında Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü were taken into consideration and the idioms not included in this resources were included in the study. At the same times, idioms were analysed in terms of etymology, morphology and syntax.

Keywords: Türkiye Turkish, Dialect, Idiom, Vocabulary, Dictionary.

EXTENDED ABSTRACT

Introduction: The history of dialect studies does not go back very far. When we look at the studies on idioms, it is seen that the history of the studies in this field does not go back very far. When we look at the researches on both subjects, it is understood that various studies were carried out in the XIXth century. It is clear that the vocabulary of dialects has a wide resource. There are sources in which vocabulary studies belonging to many regions have been carried out. This study is also seen as this kind of vocabulary study. Because it is aimed to record some idioms in Karabük and Niğde dialects.

Idioms were named in different ways at first. These names are seen as darbimesel, tabir and ıstılah. These concepts did not fully meet this word. When we look at the resources, the word idiom is defined in many different ways. However, its most important feature is that it has a lively expression and has a stereotyped structure that does not change.

Research Problem: Studies on dialects have been continuing for many years. However, many developments with technology, the decrease in the population living in rural areas as a result of the increase in migration from rural to urban areas, and the death of people of a certain age living in rural areas negatively affect the studies in this field. Nevertheless, when we look at the studies on dialects, it cannot be ignored that important progress has been made, but it is thought that such studies should continue to increase. For this reason, this study will make a significant contribution to the field and its vocabulary.

Literature Review: Türkiye Turkish dialects of cover a very wide area. When historical researches are analysed, it is seen that the first studies started in the XIXth century. It is known that various studies have been carried out since then. These studies were carried out in areas such as text, grammar, vocabulary and classification. In this respect, this study should also have a limit and scope. In this context, the study deals with the idioms identified in the dialects of Türkiye Turkish. Since dialects and idioms are a very wide field of study, the study was limited to the analysis of idioms in Karabük and Niğde dialects.

Methodology: The idioms identified in the study were determined as a result of interviews with resource persons in the region between 2020-2023. The idioms in this study were obtained from the cities of Karabük and Niğde. Direct contact with these cities facilitated the recording of data. The identified idioms were scanned in the Derleme Sözlüğü, Deyimler Sözlüğü, Bölge Ağızlarında Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü and the idioms not included in these dictionaries were included in the study. The idioms identified from the regions are listed according to the alphabetical system. Firstly, the meaning of the idiom is given and the person from whom it was collected is indicated in brackets. However, some explanations about idioms are given.

Conclusions: The idioms identified are not included in resources such as Derleme Sözlüğü, Deyimler Sözlüğü, Bölge Ağızlarında Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü. In this respect, the idioms identified in the study are an important contribution to the vocabulary of both dialects and the mentioned resources.

It is seen that the majority of the idioms identified are Turkish: arpalı buğdaylı olmak; ağzında bulunmak; ağzı yırtık; ayrı baş dutmak; batman olmak; bir uçlu çalışmak; dar düşmek; dillik etmek; el ayak olmak; el elde baş başta (olmak); ellerde gız kapıda gelin olmak...

In addition to Turkish idioms, it is seen that various idioms are formed with words of Turkish and foreign origin: cin (<Ar. cinn) düşürmek; çehresi (<Far. çehre) azmak; çırak (<Far. çerāğ) çıkarmak; gamsız (Ar. ġamm) gasavetsiz (Ar. kasāvet) olmak; tımar (Far. tīmār) etmek...

0. Giriş

2013 XX. yüzyılın başlarından günümüze kadar geçen süre zarfında, Türkiye Türkçesi ağızları ile ilgili araştırmaların arttığını ve pek çok yöreye ait çalışmanın yapıldığını görmek mümkündür. Yerli araştırmacıların bu alana yönelmesi ile birlikte XX. yüzyılın ortalarından itibaren çalışmaların çeşitlendiği gözlemlenmektedir. Hatta Korkmaz'a göre 1940 sonrası çalışmaların en verimli olduğu yerli araştırmacılar dönemidir (1976: 143). 1932 yılında Türk Dil Kurumunun kurulması ve ağız araştırmalarıyla ilgili çalışmalar yürütmesi sonucu önemli bir söz varlığını içeren *Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü* ortaya konulmuştur. Sözlüğün hazırlanması uzun yıllar sürmüştür. Yapılan çalışmalar sonucunda sözlük, ilk olarak *Söz Derleme Dergisi* adıyla 6 Cilt olarak; bazı eksikliklerin giderilmesi ve çalışmanın genişletilmesi için yapılan araştırmalar sonucunda da 12 Cilt olarak basılmıştır. Sözlük, günümüzde de ağız araştırmaları için önemli bir kaynak konumundadır¹. Ayrıca çeşitli kitaplar, yüksek lisans ve doktora tezleri, makaleler ile bu alandaki çalışmalar devam etmiştir.

Bu çalışmada da Türkiye Türkçesi ağızlarında tespit edilen deyimlerin bazıları üzerinde durulmuş ve açıklamalar yapılmıştır. Bulgular ve yorumlara geçmeden önce deyim sözcüğü ve tanımları üzerinde durmak gerekir:

Türkiye Türkçesinde deyim sözcüğü için pek çok farklı kavram kullanılmıştır. Bunların arasında Arapça *darbimesel*, *tabir*, *ıstılah* gibi kavramların olduğu görülmektedir (Sinan 2015: 17). Bununla birlikte önemli Türk dili kaynaklarında deyim sözcüğü için farklı tanımlamalar yapılmıştır:

Güncel Türkçe Sözlük'te deyim sözcüğü, *genellikle gerçek anlamından az çok ayrı, kendine özgü bir anlatım taşıyan kalıplaşmış söz öbeği; tabir* anlamında kullanılmaktadır (e-GTS 27.06.2024).

Korkmaz'a göre deyim, *gerçek anlamından farklı bir anlam taşıyan ve çekici bir anlatım özelliğine sahip olan kelime veya kelime öbeği* demektir (2019: 111).

Hatiboğlu'na göre ise *anlatım gücünü artırmak için, az çok mantık dışına kayan bazı sözcükleri değişmediği halde bazıları değişip çekimlere giren kalıplardır* (1984: 194).

Aksan ise *belli bir kavramı, belli bir duygu ya da durumu dile getirmek için birden çok sözcüğün bir arada, seyrek olarak da tek bir sözcüğün yan anlamında kullanılmasıyla oluşan söz* olarak açıklar (2020: 35).

¹ Derleme Sözlüğü ile ilgili yapılan çalışmalar için bk. Songül Erdoğan (2022). Türkiye'de "Derleme Sözlüğü" ile ilgili yapılan çalışmalar üzerine bir bibliyografya denemesi (1990-2021). *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, 27: 211-226.

Vardar, *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*'nde deyim sözcüğünü, *bir tür sözlüksel birim oluşturan anlambirim toplaşması; genellikle öz anlamından az çok ayrı bir anlam içeren kalıplaşmış söz* olarak ifade eder (1988: 74).

Bozkurt ise deyim sözcüğünü, *anlatım gücünü artırmak için, az çok mantık dışına kayan kimi sözcükler biçiminde tanımlar* (1995: 170).

Deyimlerde çok kolay bir biçimde değişmeyen kalıplaşma eğilimi vardır. Yine en az bir kelimenin gerçek anlamının dışında kullanıldığı, anlatımda bir çekiciliğin söz konusu olduğu anlaşılmaktadır (Sinan 2015: 21).

Deyimler ile ilgili çalışmaların XIX. yüzyılda başladığı ve günümüze kadar devam ettiği söylenebilir. İlk başlarda atasözü ve deyim kavramları beraber değerlendirilmiştir. Daha sonraları ise bu alanla ilgili müstakil çalışmaların yapıldığı görülür².

Bu çalışmanın amacı da Türkiye Türkçesi ağızlarında tespit edilen (Karabük ve Niğde ağızında) bazı deyimleri incelemek ve çeşitli açılardan ele almaktır. Ağızlardaki söz varlığının içeriğine bakıldığında *deyimlerin* önemli bir yer tuttuğu açıktır. Standart dilde kullanılan bir deyim, ağızlarda farklı bir biçimde karşımıza çıkmaktadır. Örneğin *kendini ele vermek* deyimini ağızlarda *ağzyyla sırtını kaşımak*; *başının etini yemek* deyimini ise *dilden dişten yemek* biçimindedir. Yine *ayrı baş çekmek* deyimini de *ayrı baş dutmak* şeklinde kullanılır. Bununla birlikte standart dilde bulunmayan bir deyim sadece ağızlarda varlığını sürdürdüğü görülebilir.

0.1. Yöntem

Çalışmada tespit edilen *deyimler*, 2020-2023 yılları arasında yöredeki kaynak kişilerle yapılan görüşmeler sonucunda tespit edilmiştir. Bu çalışmadaki deyimler, Karabük ve Niğde şehirlerinden elde edilmiştir. Bu şehirlerle doğrudan temas hâlinde olunması verilerin not edilmesi açısından kolaylık sağlamıştır. Tespit edilen deyimler; *Derleme Sözlüğü*, *Deyimler Sözlüğü*, *Bölge Ağızlarında Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü*'nde taranmış ve bu sözlüklerde yer almayan deyimler çalışmaya dâhil edilmiştir. Yörelerden tespit edilen deyimler alfabetik sisteme göre sıralanmıştır. İlk önce deyim anlamı verilmiş ve kimden derlendiği parantez içinde belirtilmiştir. Bununla birlikte, deyimler hakkında bazı açıklamalara yer verilmiştir.

Çalışmada *eş zamanlı* bir inceleme söz konusudur. Sözcüklerin daha çok günümüzdeki eserlerde yer alan karşılıkları veya anlamları ele alınmıştır. Bunun yanı sıra bazı durumlarda *art zamanlı* bir yaklaşıma da başvurulmuştur. Çünkü sözcüklerin tarihî kaynaklardaki biçimleri bizim için önemlidir.

² Şinasi Durub-i Emsâl-i Osmaniye; Ebuzziya Tevfik'in Şinasi'nin eserine yaptığı eklemeler; Tekezade Sait Durub-i Emsâl-i Türkiye veya Atalar Sözü; Sadi Kırımlı Atalar Sözü; Mustafa Nihat Özön Türkçe Tabirler Sözlüğü; Mehmet Ali Ağakay Türkçede Mecazlar Sözlüğü; Feridun Fazıl Tülbentçi Türk Atasözleri ve Deyimleri; Ömer Asım Aksoy Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü; Türk Dil Kurumu Deyimler Sözlüğü bahsedilen çalışmaların bazıları olarak görülebilir.

Tespit edilen deyimler, herhangi bir kaynağın taranması sonucu elde edilmemiştir. Kaynak kişilerle olan sohbetler sonucu ortaya konulmuştur. Daha çok gözlem yöntemi kullanılarak veriler toplanmış, toplanan veriler ile ilgili tanık cümle vermek yerine daha çok anlama odaklanılmıştır. Aynı zamanda ağız araştırmalarında kullanılan çeviri yazı işaretlerine bu çalışmada yer verilmemiştir.

1. Veriler

Ağzında bulunmak: Vefat eden bir kişiyi anmak. (Kıfayet Uzuntaş-Niğde/Dündarlı Kasabası)

Vefat eden bir kişiyi anmak için daha çok *ağzında bulunsun (babanın, dedenin, amcanın vb.)* şeklinde kullanılan bir deyimdir. Bu anma durumu, bir kişinin iyiliği üzerine de yapılmaktadır.

Ağzı yırtık: Büyük ağızlı kişi. (Kıfayet Uzuntaş-Niğde/Dündarlı Kasabası)

Yöre halkı tarafından ağzı büyük kişiler için kullanılır. Bazı durumlarda bir sevgi göstergesi olarak da ifade edilir.

Ağzıyla sırtını kaşımak: Kendini ele vermek. (Cemile Akpınar-Karabük/Merkez)

Atasözleri ve deyimler sözlüğünde yer alan *kendini ele vermek “yaptığı bir davranış veya söylediği bir sözle kendi suçunu ortaya çıkarmak”* (e-GTS 26.06.2024) deyiminin ağızlardaki bir biçimi olarak değerlendirilebilir.

Arpalı buğdaylı olmak: Erkek ve kız çocuk sahibi olmak. (Kıfayet Uzuntaş-Niğde/Dündarlı Kasabası)

Bu deyim, Sivas ve yöresinde de kullanıldığı tespit edilmiştir. Güven’in çalışmasında görülen bu ifadenin *gelinin bol çocuğa sahip olması* için söylenen bir deyim olduğu belirtilmiştir (2020: 38). Fakat bizim tespit ettiğimiz anlam ile Güven’in çalışmasında tespit edilen anlam arasında ufak farklılıklar bulunur. Niğde yöresinde bu ifade, *kız ve erkek çocuğa sahip olmak* anlamında kullanılmaktadır. Oğuzeli ağzında *arpa* sözcüğü *erkek bebek* (Güven-Yalnız 2021: 169); *buğda* sözcüğü ise *kız bebek* anlamındadır (Güven-Yalnız 2021: 170). Oğuzeli ağzında kullanılan kelimelerin anlamlarına bakıldığında, Niğde yöresinden tespit edilen anlamı desteklediği açıktır.

Avara koymak: Oyalamak. (Kıfayet Uzuntaş-Niğde/Dündarlı Kasabası)

GTS’de *avare* sözcüğü, *işsiz güçsüz dolaşan (kimse)*; *avara* anlamındadır (e-GTS 01.07.2024). Burada da benzer bir anlamda kullanılarak *koy-* fiiliyle deyimleştiği tespit edilmiştir.

Ayrı baş dutmak: Ayrı gayrı davranmak, kendi başına iş yapmak. (Ali Uzuntaş-Niğde/Dündarlı Kasabası)

Deyimler Sözlüğü (Aksoy 1988: 606) ve Bölge Ağızlarında Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü’nde (TDK 2019: 261) *ayrı baş çekmek* deyimini vardır. Bu sözcük öbeği, *topluluktan ayrılıp kendi başına iş yapmak* anlamındadır. İki deyim arasında anlamsal bir benzerlik olsa da biçimsel açıdan farklılıklar mevcuttur.

Batman olmak: Ağırbaşlı olmak, ağırbaşlı davranmak. (Ali Uzuntaş-Niğde/Dünderlı Kasabası)

Batman sözcüğüne bakıldığında “eski bir ağırlık ölçüsü” olduğu kaynaklarda kayıtlıdır (Gülensoy 2007: 121). Yine sözcüğün DLT’de de *batman* biçiminde geçtiği görülür (Ercilasun-Akkoyunlu 2014: 578). Yöre ağızında bu ifade, sıklıkla *biraz batman ol* ya da *ağır batman ol* biçiminde kullanılır. Sözcüğün ağızlarda mecazlı bir söyleyişle yaşadığı anlaşılmaktadır.

Cin düşürmek: Yemeği çok hızlı bir şekilde bitirmek, tüketmek. (Kifayet Uzuntaş-Niğde/Dünderlı Kasabası)

Burada *cin düşürmek* deyiimiyle aynı zamanda “yemeğin çok sevilmesi ve beğenilmesi sonucu tüketilmesi” ifade edilir.

Çehresi azmak: Yüzü kararmak; morali bozulmak; hastalıktan benzi sararmak. (Kifayet Uzuntaş-Niğde/Dünderlı Kasabası)

Farsça *çehre* ve Türkçe *az-* sözcükleriyle kurulmuş bir deyimdir. Bu ifadeyle kişinin yüzünde görülen bazı değişikliklerden bahsedilir.

Bu deyim, bazı durumlarda ölen kimsenin yüz ifadesini anlatmak için de kullanılır olmuştur.

Çırak çıkarmak: Bir kişiden sürekli olarak para isteyerek onu maddi yönden zayıflatmak. (Cemile Akpınar-Karabük/Merkez)

Bu ifade DS’de *kız gelin etmek* anlamında geçmektedir (DS III 1993a: 1185). Güncel Türkçe Sözlük’te ve Deyimler Sözlüğü’nde ise “*bir kimseyi beklediğinden az bir kazançla ortaklıktan uzaklaştırmak; cariye veya odalıkların saray, konak, köşk vb. büyük yerlerde yıllarca hizmet ettikten sonra evlenmelerine veya o yerlerden ayrılmasına izin vermek*” olarak kayıtlıdır (e-GTS 21.01.2024; e-ADS 21.01.2024). Aksoy’un sözlüğünde de “*iş ortağını kazanç göstermeden ya da zarara sokarak, ortaklıktan ayırmak*” şeklindedir (1988: 693). Bununla birlikte sözcüğün Karabük yöresindeki kullanımına bakıldığında sözlüklerde karşılaşılan anlamlardan farklı bir anlama sahip olduğu anlaşılır. Kişinin çevresine para desteği sağlaması sonucu bu durumdan maddi olarak olumsuz etkilenmesi söz konusudur.

Dandilinde oynamak: Bir kişinin nazını çekmek, her istediğini yapmak. (Kifayet Uzuntaş-Niğde/Dünderlı Kasabası)

Dandil ifadesine bakıldığında sözcüğün, Çağbayır tarafından yansıma bir kökten türediği ileri sürülmektedir. Ona göre sözcük, *dan (yans.) > dan+dil-i* “beşik” biçiminde kurulmuştur (Çağbayır 2007: 1097). *Dandilinde oynamak* deyiimi, genellikle çocukların her istediğinin karşılandığında kullanılan bir ifadedir. Bu deyim, bazı durumlarda yetişkinler için de kullanılır olmuştur.

Dar düşmek: Bir şeye son anda yetişmek (yemeğe, tuvalete, yatağa vb.). (Kifayet Uzuntaş-Niğde/Dünderlı Kasabası)

Dar ifadesinin GTS’deki anlamlarından bir tanesi de *sıkıntılı olan* anlamıdır. Burada da sıkıntılı bir durumdan bahsedildiği ve yapılmak istenen şeye son anda ulaşıldığı belirtilmiştir.

Dilden diştten yemek: Başının etini yemek, eleştirmek. (Cemile Akpınar-Karabük/Merkez)

Türkçede sıklıkla kullanılan *başının etini yemek* deyimine benzer anlama sahiptir. Burada da yoğun bir eleştiri ve konuşma söz konusudur.

Dillik etmek: İyi geçinmek, (bulunduğu ortama) uyum sağlamak. (Cemile Akpınar-Karabük/Merkez)

Çağbayır, *dirlik* sözcüğünü açıklarken Clauson’a atıfta bulunarak Eski Türkçe *tir* “yem, geçim” ifadesine dayandırır ve *tir-lik* > *dir-lik* / *tirig-lik* biçiminde kurulduğunu düşünür (2007: 1240). Yine sözcüğün diğer anlamlarına bakıldığında “huzur, mutluluk” gibi anlamlara sahip olduğu açıktır. Burada da benzer bir anlamda kullanıldığı *çocukların iyi geçindiği, güzel bir biçimde oynadığı* ifade edilmektedir.

El ayak olmak: Kendi başına bir işi başarmak; hareketlenmek, hareketli olmak (çocuk için). (Kifayet Uzuntaş-Niğde/Dündarlı Kasabası)

Çocukların artık yavaş yavaş hareketlendiğini, ufak yaramazlıklar yaptığını, kendi başlarına bir şeyler başardığını anlatan bir deyimdir.

Ellerde kız kapıda gelin olmak: Çok çalışmak; çalışkan ve uyumlu bir tutum sergilemek. (Kifayet Uzuntaş-Niğde/Dündarlı Kasabası)

Bu deyim, daha çok kızlar için kullanılır. Aslında bu deyim, kendi kızının çalışkanlığını gören annenin bir övgü sözüdür. Keşke “*ellerde kız da kapıda gelin olsaydınız*” biçiminde tanımlanmaktadır.

Et göt dutmak: Kilo almak, vücut olarak toparlanmak. (Kifayet Uzuntaş-Niğde/Dündarlı Kasabası)

Yöre ağzında, sözcüğün daha çok olumsuz biçiminin kullanıldığı görülür: *et göt dutmadı*. Çok hareketli olan, sürekli koşuşturan çocuklar *et göt dutmaz, et göt dutmadı* şeklinde yorumlanır.

Gamsız gasavetsiz olmak: Gamsız olmak, hiçbir şeye aldırmmamak. (Cemile Akpınar-Karabük/Merkez)

Arapça *kaygı* anlamında kullanılan *gamm* (Devellioğlu 2012: 317) ile yine Arapça *sıkıntı* anlamında kullanılan *kasavet* sözcüklerine (Devellioğlu 2012: 566) getirilen *ol-* yardımcı fiili ile kurulduğu açıktır.

Garnı yememek: Kıskançlık duymak, kıskançlık etmek. (Kifayet Uzuntaş-Niğde/Dündarlı Kasabası)

Deyim, *kıskançlık etmek* olarak tanımlanmaktadır. Bir durum veya olay karşısında kullanılacağı gibi bir kişinin kıskanılması da bu deyim ile ifade edilir.

Gettiğinden gelmek: Ağzına acı su gelmek. (Kifayet Uzuntaş-Niğde/Dündarlı Kasabası)

Deyime bakıldığında *git-* ve *gel-* fiileri göze çarpar. Ağız ve boğaz yardımıyla midemize giden içecek ve besinlerin bazı durumlarda geri gelmesi söz konusudur. Burada da *kusmak, ağza acı suyun gelmesi* gibi durumlar *gettiğinden gelmek* kavramıyla tanımlanmıştır.

Gıldırım olmak: Yerinde durmamak, sürekli hareket etmek. (Cemile Akpınar-Karabük/Merkez)

Burada kast edilen durum, fiziksel bir hareketlilik. Deyim; *sürekli hareket halinde olmak, yerinde duramamak* şeklinde tanımlanır. Bazı durumlarda insanın içinde yaşadığı durum da bu deyimle ifade edilir.

Gız yanı: Gelinin arkadaşlarıyla akraba veya komşu gezmesi. (Ali Uzuntaş-Niğde/Dündarlı Kasabası)

Gelin olacak kızın, yakınları ve komşuları tarafından davet edilmesi üzerine gezintiye çıkmasıdır.

Göge merdiven gurmak: Şımarmak, yaramazlık yapmak (çocuk için). (Kifayet Uzuntaş-Niğde/Dündarlı Kasabası)

Aksoy'un sözlüğünde *göge merdiven kurar* deyimini bulunur. Bu deyim “ulaşılması çok güç, çok yüksek yerlere çıkar” anlamındadır (1988: 797). Bölgede kullanılan anlama bakıldığında *çocukların şımarması veya yaramazlık yapması* gibi bir durumun abartılı bir dille ifade edildiği anlaşılmaktadır.

Gözü kızmak: Kıskanmak. (Cemile Akpınar-Karabük/Merkez)

Bu deyim, GTS ve ADS'de “gözü hiçbir şey görmeyecek ölçüde sinirlenmek” anlamında kullanılır (e-GTS 21.01.2024; e-ADS 21.01.2024). Sözcüğün yöreden tespit ettiğimiz anlamı ise *kıskanmak* şeklindedir.

Halva yemek: Söz tatlısı yemek. (Ali Uzuntaş-Niğde/Dündarlı Kasabası)

Deyim, söz merasimini anlatmak için kullanılır. Söz merasiminden sonra gerçekleştirilen tatlı olarak helva yeme âdeti: *Emine gızın halvasını yidik*.

İki cininin biri: Hiddetlenmek, çok sinirlenmek. (Kifayet Uzuntaş-Niğde/Dündarlı Kasabası)

Bu deyim, daha çok *sinir* anında kullanılmaktadır. Buradaki sözcük, çok fazla sinirlenildiğini ifade eder.

İki emekli etmek: Bir işi iki defa görmek. (Kifayet Uzuntaş-Niğde/Dündarlı Kasabası)

Yapılan bir işin tek seferde bitirilemediğini ve bu işi yapan kişilerin birden fazla kez uğraştıklarını ifade eden bir deyimdir.

İt daşlamak: Boş gezmek. (Ali Uzuntaş-Niğde/Dündarlı Kasabası)

Boş işlerle uğraşmak, âvâre âvâre dolaşmak anlamında kullanılan bir ifade olarak karşımıza çıkar.

Kapı malı olmak: Sahiplenmek; kendi malı gibi davranmak. (Kifayet Uzuntaş-Niğde/Dündarlı Kasabası)

Kapı malı olmak deyimiiyle ilgili ilk bakışta olumsuz bir görünüm veya anlam düşünülebilir. Örneğin *kapı dışarı etmek, kovmak* anlamında *kapı malı* yani *dışarısının malı* gibi bir anlam gözlemlenebilir. Bunun aksine, burada daha çok *sahiplenme; kendi malı gibi davranma* durumu söz konusudur.

Kaşığımıza çıkmak: Kötü bir durum veya kişi ile karşılaşmak. (Kifayet Uzuntaş-Niğde/Dündarlı Kasabası)

Bu ifade, yöre halkı tarafından daha çok istenmeyen bir durumla karşılaşıldığında kullanılır.

Kız oğlan: Eli her işe yatkın olan. (Ali Uzuntaş-Niğde/Dünderli Kasabası)

Çok yetenekli, elinden her iş gelen erkekler için kullanılan bir deyimdir. Yöre halkına göre bu tür erkekler adeta kız gibi çalışkandır ve iyi iş görmektedir.

Kirden kip demek: Çok kirli olmak, çok fazla kirlenmek. (Kifayet Uzuntaş-Niğde/Dünderli Kasabası)

Çocuğun çok fazla kirlenmesini; evin çok fazla dağınık ve kirli olmasını anlatmak için kullanılan bir deyimdir.

BAAD'da *kirinden kit demiş* ifadesi ile karşılaştırılmalıdır (TDK 2019: 373).

Kundak kapmak: Görgüsüzce bebek sevmek. (Ali Uzuntaş-Niğde/Dünderli Kasabası)

Bebek sevmenin abartılması sonucu böyle bir deyim kullanıldığı görülür.

Nohut ağacı: Çocuk. (Kifayet Uzuntaş-Niğde/Dünderli Kasabası)

Bir sevgi sözcüğü olarak kullanılır. Bu tür tanımlamalar ile ağızlarda sıklıkla karşılaşılr.

Öldürdüğümüz ortada mı yatıyor: Gereksiz yere birbirini kırmak, küs olmak. (Ali Uzuntaş-Niğde/Dünderli Kasabası)

Basit sebeplerden dolayı insanların birbirine küsmesi sırasında kullanılan bir deyimdir.

Özünü doğrultmak (özü doğrulmamak): İçi ısınmak, sevmek. (Kifayet Uzuntaş-Niğde/Dünderli Kasabası)

Bu deyim, sıklıkla olumsuz biçimde kullanıldığı görülmüştür. Kişinin kendisine yapılan hata sonucunda karşısındakine bir türlü *içinin ısınmaması* ifade edilmektedir: *Bu gelin gıza bir türlü özüm doğrulmadı.*

Sineği dağılmak: Derdi, sıkıntısı gitmek, dağılmak; rahatlamak. (Kifayet Uzuntaş-Niğde/Dünderli Kasabası)

Bir kimsenin sıkıntılı hâlden kurtulup *kafasının rahatlamasını, boşalmasını ve dingin bir hâl almasını* ifade etmek için kullanılan bir deyimdir.

Sopayı sırtında gezdirmek: Sürekli yaramazlık yaparak dayak yiyecek duruma gelmek (çocuklar için); sürekli olumsuz işler yaparak bir ceza alma durumuna gelmek. (Cemile Akpınar-Karabük/Merkez)

Olumsuz durumlarda kullanılan bir deyim olarak karşımıza çıkar. Genellikle çocuklar ve gençler için kullanılırken bazı durumlarda yetişkinler için de kullanılır olmuştur.

Tat sökmek: Uyumlu olmak, geçinmek (evlilik, arkadaşlık vb. durumlarda). (Kifayet Uzuntaş-Niğde/Dünderli Kasabası)

Bir arkadaş grubunun arasının iyi olmasını ya da evli bir çiftin mutlu bir şekilde yaşamasını ifade etmek için kullanılan bir deyimdir.

Tımar etmek: Tokat atmak, dövmek. (Cemile Akpınar-Karabük/Merkez)

Tımar etmek kavramı GTS'de "yaralara bakmak, iyileştirmek, tımarlamak; binek hayvanlarının kollarını, derisini temizlemek, tımarlamak" olarak geçer (e-GTS 21.01.2024). DS'de de "yıkamak, silmek, temizlemek" anlamındadır (DS X 1993b:

3913). Yöre ağzında ise *dövmek* anlamında kullanıldığı görülür. Bu deyim, aynı zamanda *tımarla-* biçiminde yapım eki almış şekliyle de kullanılmıştır.

Udundan yarılmak: Çok utanmak. (Kifayet Uzuntaş-Niğde/Dünderlı Kasabası)

Ud sözcüğü, Eski Türkçede “utanmak” anlamındadır. Burada da *yarıl-* fiiliyle kullanılmış ve *çok fazla utanmayı* ifade eder.

Yarımcan kalkmak: Bir işi yarım bırakmak. (Kifayet Uzuntaş-Niğde/Dünderlı Kasabası)

Herhangi bir işin yarım bırakılması sonucu söylenen bir deyimdir.

Yerde gökte durmamak: Çok hareketli olmak, yerinde durmamak. (Kifayet Uzuntaş-Niğde/Dünderlı Kasabası)

Genellikle çok hareketli çocuklar için kullanılan bir deyimdir. Bazı durumlarda diğer kişiler için de kullanılır olmuştur.

Yer garibi: Elinden bir iş gelmeyen (kişi). (Kifayet Uzuntaş-Niğde/Dünderlı Kasabası)

Elinden herhangi bir iş gelmeyen kişiler için kullanılır.

Yinge çıktı: Erkek evinden kız evine kalabalık bir şekilde çalgı çalarak gitmek. (Ali Uzuntaş-Niğde/Dünderlı Kasabası)

Kına günü, damat tarafının toplanarak gelinin evine gelmesini ifade etmek için kullanılan bir deyimdir. Burada kına sonunda gelin dayı veya yenge evine götürülmektedir.

Zehre boyamak: Çok üzme, kırmak. (Kifayet Uzuntaş-Niğde/Dünderlı Kasabası)

Kişilerin çok üzüldüğü zaman kullandığı bir deyimdir.

2. Deyimlerin Söz Dizimi Bakımından İncelenmesi

2.1. Birleşik Fiil Grubu Şeklindeki Deyimler

2.1.1. Yardımcı Fiillerle Kurulanlar

et- yardımcı fiili ile kurulan deyimler:

Dillik etmek: İyi geçinmek, (bulunduğu ortama) uyum sağlamak.

İki emekli etmek: Bir işi iki defa görmek.

Tımar etmek: Tokat atmak, dövmek.

ol- yardımcı fiili ile kurulan deyimler:

Arpalı buğdaylı olmak: Erkek ve kız çocuk sahibi olmak.

Batman olmak: Ağırbaşlı olmak, ağırbaşlı davranmak.

El ayak olmak: Çok hareketli olmak (çocuk için).

Ellerde kız kapıda gelin olmak: Çok çalışmak; çalışkan ve uyumlu bir tutum sergilemek.

Gamsız gasavetsiz olmak: Gamsız olmak, hiçbir şeyi aldırmmamak.

Gıldırım olmak: Yerinde duramamak, sürekli hareket etmek.

Kapı malı olmak: Sahiplenmek; kendi malı gibi davranmak.

2.1.2. Diğer Fiillerle Kurulanlar

Ağzında bulunmak: Vefat eden bir kişiyi anmak.

Ağzıyla sırtını kaşımak: Kendini ele vermek.

Avara koymak: Oyalamak.

Ayrı baş dutmak: Ayrı gayrı davranmak, kendi başına iş yapmak.

Cin düşürmek: Yemeği çok hızlı bir şekilde bitirmek, tüketmek.

Çehresi azmak: Yüzü kararmak; morali bozulmak; hastalıktan benzi sararmak.

Çırak çıkarmak: Bir kişiden sürekli olarak para isteyerek onu maddi yönden zayıflatmak.

Dandilinde oynamak: Bir kişinin nazını çekmek, her istediğini yapmak.

Dar düşmek: Bir şeye son anda yetişmek (yemeğe, tualete, yatağa vb.).

Dilden diştten yemek: Başının etini yemek, eleştirmek.

Et göt dutmak: Kilo almak, vücut olarak toparlanmak.

Garnı yememek: Kıskançlık duymak, kıskançlık etmek.

Gettiğinden gelmek: Ağzına acı su gelmek.

Göge merdiven gurmak: Şımarmak, yaramazlık yapmak (çocuk için).

Gözü kızmak: Kıskanmak.

Halva yimek: Söz tatlısı yemek.

İt daşlamak: Boş gezmek.

Kaşığımızı çıkmak: Kötü bir durum veya kişi ile karşılaşmak.

Kirden kip demek: Çok kirli olmak, çok fazla kirlenmek.

Kundak kapmak: Görgüsüzce bebek sevmek.

Özünü doğrultmak (özü doğrulmamak): İçi ısınmak, sevmek.

Sineği dağılmak: Derdi, sıkıntısı gitmek, dağılmak; rahatlamak.

Sopayı sırtında gezdirmek: Sürekli yaramazlık yaparak dayak yiyecek duruma gelmek (çocuklar için); sürekli olumsuz işler yaparak bir ceza alma durumuna gelmek.

Tat sökmek: Uyumlu olmak, geçinmek (evlilik, arkadaşlık vb. durumlarda).

Udundan yarılmak: Çok utanmak.

Yarımcan kalkmak: Bir işi yarım bırakmak.

Yerde gökte durmamak: Çok hareketli olmak, yerinde duramamak.

Zehre boyamak: Çok üzme, kırmak.

2.2. Cümle Biçiminde Olan Deyimler

Öldürdüğümüz ortada mı yatıyor: Gereksiz yere birbirini kırmak, küs olmak.

Yinge çıktı: Erkek evinden kız evine kalabalık bir şekilde çalgı çalarak gitmek.

2.3. İsim Tamlaması Biçimindekiler

Gız yanı: Gelinin arkadaşlarıyla akraba veya komşu gezmesi.

İki cininin biri: Hiddetlenmek, çok sinirlenmek.

Nohut ağacı: Çocuk.

Yer garibi: Elinden bir iş gelmeyen (kişi).

2.4. Sıfat Tamlaması Biçimindekiler

Kız oğlan: Eli her işe yatkın olan.

2.5. Kısaltma Grubu Biçimindekiler

2.5.1. İsnat Grubu

Ağzı yırtık: Büyük ağızlı kişi.

3. Sonuç

Çalışmada değinilen deyimlerin hiçbiri yukarıda bahsedilen sözlüklerde (Derleme Sözlüğü, Atasözü ve Deyimler Sözlüğü, Bölge Ağızlarında Atasözü ve Deyimler Sözlüğü) bulunmamaktadır. Bu bakımdan bunların tespit edilmesi ve çeşitli açıklamaların yapılması bu sözlüklere önemli bir katkı sağlayacaktır.

Tespit edilen deyimlerin çoğunluğunun Türkçe olduğu görülmektedir: *ağzında bulunmak*; *ağzı yırtık*; *ağzıyla sırtını kaşımak*; *arpalı buğdaylı olmak*; *ayrı baş dutmak*; *batman olmak*; *dar düşmek*; *dillik etmek*; *el ayak olmak*; *ellerde gız kapıda gelin olmak*; *et göt dutmak*; *garnı yememek*; *gettiğinden gelmek*; *gıldırım olmak*; *gız yanı*; *gözü kızmak*; *iki emekli etmek*; *it daşlamak*; *kapı malı olmak*; *kaşığımıza çıkmak*; *kız oğlan*; *kundak kapmak*; *olmaz ağrısına yatmak*; *öldürdüğümüz ortada mı yatıyor*; *özünü doğrultmak*; *sineği dağılmak*; *sopayı sırtında gezdirmek*; *tat sökmek*; *udundan yarılmak*; *yerde gökte durmamak*, *yinge çıktı*.

Türkçe deyimlerin yanı sıra Türkçe ve yabancı kökenli kelimelerle de çeşitli deyimlerin kurulduğu görülmektedir: *avara* (<Far. âvâre) *koymak*; *cin* (<Ar. cinn) *düşürmek*; *çehresi* (<Far. çehre) *azmak*; *çırak* (<Far. çerâğ) *çıkarmak*; *gamsız* (Ar. ġamm) *gasavetsiz* (Ar. kasâvet) *olmak*; *helva* (<Ar. halvâ) *yimek*; *iki cininin* (<Ar. cinn) *biri*; *göge merdiven* (<Far. nerd-bân) *gurmak*; *nohut* (<Far. nohûd) *ağacı*; *tumar* (Far. tûmâr) *etmek*, *yarım can* (<Far. can) *kalkmak*; *yer garibi* (<Ar. ġarîb), *zehre* (<Far. zehr) *boyamak*.

Gız yanı; *halva yimek*; *yinge çıktı* deyimleri, düğün ve nişan gibi kültürel öğelere ait bilgiler içerir. *El ayak olmak*; *et göt dutmak*; *göge merdiven gurmak*; *nohut*

ağacı; yerde gökte durmamak gibi deyimler ise *çocuklar ve onların özelliklerini* belirtmek için kurulmuştur. Bununla birlikte tespit edilen deyimlere bakıldığında genellikle gündelik yaşama ait bilgiler verir. İnsan ilişkilerinde sıklıkla karşılaşılan *kıskançlık, eleştiri, kırgınlık (dilden dışten yemek; garnı yememek; gözü kızmak; iki cininin biri; zehre boyamak)* gibi kavramların da deyimlerde yer aldığı görülür.

Deyimlerin oluşturulması sırasında *ağız, ayak, baş, çehre, dil, diş, göt, göz, karın* gibi organ adlarının ve vücudun bölümlerine ait adların kullanıldığı görülmektedir: *Ağzında bulunmak, ağız yırtık, ağzıyla sırtını kaşımak, ayrı baş dutmak, çehresi azmak, dilden dışten yemek, el ayak olmak, et göt dutmak, garnı yememek, gözü kızmak.*

Yabancı kökenli kelimelerle oluşturulan deyimler, genellikle Arapça ve Farsça sözcüklerle kurulmuştur.

Tespit edilen deyimlerin daha çok yardımcı fiillerle kurulduğu anlaşılmaktadır.

İnsana ait unsurların, hayvan ve bitki adlarının kullanılması sonucu çeşitli deyimlerin kurulduğu tespit edilmiştir.

Udundan yarılmak, batman olmak gibi deyimlerdeki “*ud ve batman*” sözcüklerinin arkaik özellikte olduğu anlaşılmaktadır.

Kısaltmalar

ADS	Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü
Ar.	Arapça
BADS	Bölge Ağızlarında Atasözü ve Deyimler Sözlüğü
DLT	Dîvânu Lugâti't-Türk
DS	Derleme Sözlüğü
Far.	Farsça
GTS	Güncel Türkçe Sözlük
yans.	Yansıma

Kaynakça

- AKSAN, Doğan (2020). *Her Yönüyle Dil-Ana Çizgileriyle Dilbilim- III*. Ankara: TDK Yayınları.
- AKSOY, Ömer Asım (1988). *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü 2-Deyimler Sözlüğü*. İstanbul: İnkılâp Kitabevi.
- BOZKURT, Fuat (1995). *Türkiye Türkçesi*. İstanbul: Cem Yayınları.
- ÇAĞBAYIR, Yaşar (2007). *Orhun Yazıtlarından Günümüze Türkiye Türkçesinin Söz Varlığı- Ötüken Türkçe Sözlük*. Ankara: Ötüken Yayınları.
- DEVELLİOĞLU, Ferit (2012). *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*. Ankara: Aydın Kitabevi.
- ERCİLASUN, Ahmet Bican; AKKOYUNLU, Ziyat (2014). *Kâşgarlı Mahmud Dîvânu Lugâti't-Türk*. Ankara: TDK Yayınları.

- ERDOĞAN, Songül (2022). Türkiye’de “Derleme Sözlüğü” ile İlgili Yapılan Çalışmalar Üzerine Bir Bibliyografya Denemesi (1990-2021). *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, 27: 211-226.
- GÜLENSOY, Tuncer (2007). *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü I-II*. Ankara: TDK Yayınları.
- GÜVEN, Ömer (2016). Sivas İli Zara İlçesi Ağzlarında Kullanılan Deyimler Üzerine Bir İnceleme. *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 55/55: 35-50.
- GÜVEN, Ömer; YALNIZ, Asena (2021). Oğuzeli (Gaziantep) Ağzından Derleme Sözlüğüne Katkılar. *Korkut Ata Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 6: 156-173.
- HATİBOĞLU, Vecihe (1984). *Türkçenin Sözdizimi*. Ankara: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları.
- KORKMAZ, Zeynep (1976). Anadolu Ağzları Üzerindeki Araştırmaların Bugünkü Durumu ve Karşılaştığı Sorunlar. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, 22: 143-172.
- KORKMAZ, Zeynep (2019). *Dil Bilgisi Terimleri Sözlüğü*. Ankara: TDK Yayınları.
- SİNAN, Ahmet Turan (2015). *Türkçenin Deyim Varlığı*. İstanbul: Kesit Yayınları.
- TÜRK DİL KURUMU (1993a). *Türkiye’de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü III*. Ankara: TDK Yayınları.
- TÜRK DİL KURUMU (1993b). *Türkiye’de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü X*. Ankara: TDK Yayınları.
- TÜRK DİL KURUMU (2019). *Bölge Ağzlarında Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü*. Ankara: TDK Yayınları.
- VARDAR, Berke (1988). *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: abc kitabevi.

Elektronik Kaynaklar

- e-ADS= Türk Dil Kurumu (2024). *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü*. <https://sozluk.gov.tr/> (Erişim Tarihi: 21.01.2024)
- e-GTS= Türk Dil Kurumu (2024). *Güncel Türkçe Sözlük*. <https://sozluk.gov.tr/> (Erişim Tarihi: 21.01.2024; 26.06.2024; 27.06.2024; 01.07.2024;)